

Історія науки і техніки: пошуки, дискусії

УДК 930.1

Абакумова В. І.

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ МІНЛИВИХ ПЕРІОДІВ ІСТОРІЇ

Проаналізовані характерні риси транзитивного суспільства як динамічної системи. Пропонується авторське бачення підходів до дослідження людини у мінливі періоди історії.

Ключові слова: транзитивність, система цінностей, людські реакції, локально-цивілізаційний підхід, синергетика.

З відмовою від марксистської парадигми у вітчизняній історіографії розпочався пошук нової методології – системи принципів і методів пізнання. Від них залежить парадигма наукового знання, тобто модель постановки проблеми і шляхи її вирішення. Серед істориків, праці яких надали новий підхід науковій дискусії, назвемо українських учених Олександра Удода, Наталю Яковенко, російського дослідника Арона Гуревича [1]. Але процес пошуку нової методології не завершено, і зараз триває переосмислення досвіду, накопиченого історичною наукою. Це загальна проблема, вирішення якої не може бути сформульовано в одній науковій статті. Але ми пропонуємо авторське бачення підходів до вивчення людини у транзитивні періоди історії, що є спробою окреслити ключові моменти проблеми, які, на нашу думку, стануть у нагоді дослідникам мінливих періодів історії. Усвідомлюючи, що інтерпретація історичних подій залежить від ціннісних і світоглядних позицій вченого, зауважимо, що розумно поступає не той науковець, який заперечує протилежний підхід, а той, хто, за висловом сучасного луганського філософа Олександра Єременка, розробляючи свій підхід, розуміє його обмеженість і визнає наукову цінність протилежного [2, с. 432].

Вважаємо, що філософське осмислення історії, місця й ролі в ній людини співвідноситься з уявленнями про раціональність світоустрію. Розуміючи історію як складноорганізовану систему, чий розвиток має нелінійний, некумулятивний, дискретний характер, дослідник при фіксуванні контурів діяльності людей, має враховувати, що її розвиток протікає ритмічно, як почергове повторення двох фаз – врівноваженості (стабільності) і мінливості (транзитивності). Будемо відштовхуватися від того, що транзитивне суспільство – це надзвичайно динамічна система, яка сповнена різноспрямованими процесами різної швидкості. З одного боку – на соціальній периферії швидко формуються осереддя активності, орієнтовані передусім на локальні інтереси, а з іншого – поступово залучаються до руху нижні прошарки суспільства й апарату. Вірно вказав А Тойнбі, що навіть у періоди найбільш жвавого зростання цивілізації «величезні маси народу так і не виходять зі стану стагнації» [3, с. 268–269]. Це примушує історика зважати на різний ступінь свідомості і вираженості громадських, групових і особистих інтересів.

Розпад «офіційної» системи цінностей, як правило, випереджає процес формування нових. Як наслідок, деструкція застарілих та утворення та утворення нових символів, що відображають ставлення людей до трансформованої реальності, породжує неоднакову людську реакцію. Зокрема, прагнення до переоцінки старих та переорієнтування на нові цінності, відчуття загрози особистому життю, існуванню культури-цивілізації; усвідомлення духовної кризи, страх перед майбутнім, незадоволення сьогоденням та ностальгія за минулим. «Відповідь» на кризу може бути як пасивне споглядання, так і активна боротьба проти перетворень заради захисту «високих ідеалів» [4, с. 554; 3, с. 370]. Тому при дослідженні людини транзитивного суспільства, слід враховувати його динамічність і плюралістичний характер системи цінностей. Адже у процесі пошуку шляхів виходу з кризи, коли висувається безліч нових ідей, концепцій, згодом विकристалізовується новий суспільний ідеал. Кількість його прибічників поступово зростає і охоплює активну частину соціуму.

Інший момент, який має враховувати історик транзитивного суспільства, це нелінійність його розвитку, що ускладнює прогнозування соціальних процесів у яких роль випадку набуває фундаментального значення. Водночас вивільнення особистості з-під влади дискредитованих «офіційних цінностей» у перехідні періоди сприяє напруженому процесові індивідуалізації, зростанню свободи, автономності особи, розкриттю її творчого потенціалу. За таких умов людина стає не стільки об'єктом соціалізації, скільки суб'єктом індивідуалізації. Тому, досліджуючи суспільство в транзитивні періоди слід враховувати, *по-перше*, що випадковість і непередбачуваність поведінки соціальних систем у періоди їх нестійкого розвитку, особливо в точках біфуркації, мають високу роль, оскільки здавалося несуттєві фактори можуть кардинально впливати на вибір вектора їх розвитку; *по-друге*, утілення різноаспектних можливостей розвитку соціуму в перехідні періоди значною мірою залежить від діяльності самих людей.

Сьогодні історики зосередили в центрі своєї уваги – людину, чим продемонстрували розуміння її як елементарної клітинки живого суспільного організму. Такий підхід збільшив кількість наукових розвідок, в яких предметом дослідження обрано конкретну соціальну групу. Подібна побудова історичного дослідження відносить його до соціальних студій, у яких історію подають не «згори», через сприйняття «сильних світу цього», і не через офіційний дискурс, що відтворює «мову влади», а начебто «знизу» і «зсередини» [5, с. 76]. Але такий підхід приховує кілька небезпек.

По-перше, слід урахувати, що жодна соціальна група не може нескінченно довгий час перебувати в статистичному стані. З'являються нові чинники, яких не було під час зародження ідеалів, а саме розуміння первинних цілей може трансформуватися зі зміною умов. Тому пошук причинних зв'язків, з'ясування мотиваційної складової діяльності певної соціальної групи є непростою справою. Навіть такою, що напевне приречена на помилковість суджень. *По-друге*, деяке заперечення викликає прагнення істориків повсякденності до вивчення народу (країни) певного періоду на рівні конкретних особистостей. За такого підходу дослідження може перетворитися на історію еліти, адже саме її «голос» здебільшого лишився на папері. Також, не можна говорити про всю соціальну групу, вивчаючи тільки «маленьку людину». Оскільки, такий підхід обумовить хибні висновки щодо відчуттів, переживань, поведінки всього соціуму. І нарешті, *третє* або визначальне. Сьогодні, дослідження історії не обмежується сферою політики та економіки, й дослідники вивчають соціальні групи за емоційними, моральними, фізичними критеріями. Учені вже позбавились апріорних уявлень, що соціальний клас є первинним щодо соціальних груп. Поділ класів на групи, а останніх на ще менші утворення свідчить, що навіть мало чисельні спільноти є розмаїтими. Дослідження окремого індивіда показує, наскільки це складний об'єкт для розуміння: залежно від обставин він по-різному реагує на кожний «виклик», до того ж так, що «відповідь» виглядає суперечливою і практично не передбачуваною [6, с. 161].

Тому, усвідомлюючи, що завданням ученого-гуманітарія є конструювання (для більшості — реконструювання) соціального, духовного світогляду людей певної епохи за умови вивчення не лише соціально-економічних чинників, а й колективних психічних станів, історики будуть продовжувати вивчати окремі соціальні групи. При цьому їм потрібно враховувати, що архетипи виявляються не менш важливим складником історії, ніж раціонально вмотивовані дії. Але пам'ятаємо, що будь-яка соціальна група – це штучне об'єднання дослідником окремих індивідуумів на основі певної домінуючої ознаки.

Серед світоглядних підвалин розуміння історичних процесів сформовано кілька методологічних підходів у центрі уваги яких перебуває людина. Сьогодні найбільш затребуваним є антропоцентричний підхід. Згідно якого головним об'єктом історичних досліджень має стати людина з її впливом на соціальні процеси. Але не менш доказовою здається думка, що уявлення людини про свою унікальну значущість у структурі Всесвіту як гносеологічна підстава сильно перебільшене. Людині притаманно вірити, що історію вона творять свідомо, направляючи її в той або інший бік. Це твердження найбільш виправдане для розуміння саме транзитивних періодів. Тоді динамічні соціальні системи надмірно чутливі до малої, випадкової дії зсередини й ззовні, а тим

більше – до цілеспрямованої людської діяльності. Між тим історію творять мільйони істот, наділених розумом і почуттями. Вони виконують неоднакові ролі на різних етапах свого життя, вирішують як власні, так і проблеми спільнот, до яких їх втягнуто не лише з власної волі. Закони суспільного розвитку мають не суб'єктивний, а об'єктивний характер, оскільки не залежать від волі та свідомості окремих індивідів. Дійсно, закони історії створюють самі люди, але потім вони самі підпорядковуються їхній владі як чомусь надособистісному. У таких випадках говорять, що закони «керують» ходом історичних подій. Отже, інтегральне розуміння співвідношень індивідуального, соціального і загальнолюдського в суспільно-історичному розвитку надзвичайно ускладнено.

Усвідомлюючи, що першоджерело змін слід шукати в людині як підвалених цивілізації, вважаємо, що локально-цивілізаційний підхід заслуговує на увагу історика як методологічний інструментарій дослідження транзитивних періодів. Перевага локально-цивілізаційного підходу над глобально-цивілізаційним зумовлює розуміння того, що всесвітня історія не є цілісним процесом соціальних змін, який поетапно розгортається в просторі та часі. Історія людства – це окремих розвиток незалежних одне від одного соціально-політичних і територіально обмежених утворень, які іменуються цивілізаціями. Локально-цивілізаційний підхід акцентує увагу на вивченні неповторності окремих культурно-цивілізаційних комплексів, поясненні причин генезису такої самотності, їх відтворення й трансформації. Перевагу цього підходу зумовлює те, що транзитивні періоди, перебуваючи між минулим і майбутнім, зазнаючи їхнього тиску, є «цілком самотійним станом соціокультурних систем, відмінним від стабільних, інерційних періодів розвитку» [4, с. 517].

Важливим компонентом цивілізаційного підходу є намагання пояснити історичний процес через людину. Тобто з реальних мотивів і сенсів людської діяльності як головних передумов соціальної трансформації. У цій теорії поєднуються, взаємодоповнюють одна одну методологія пояснення (розкриття передумов і закономірностей історичних змін) і методологія розуміння. Остання, припускає можливість осягнення історичної реальності шляхом проникнення в людську спонтанність, через занурення в сенси й ідеї, на які орієнтується соціум творячи історію. Цивілізаційна парадигма формулює дійсно гуманістичні й водночас об'єктивні критерії соціального прогресу, який насамперед осмислюють в розширенні свободи самоусвідомлення людини, наданою суспільством.

Але очевидна неуніверсальність цивілізаційного підходу. Його понятійний апарат недостатньо розроблено. Зокрема, вимагають додаткового вивчення, подальшого осмислення категорії «цивілізація», «ментальність», «тип культури». Цивілізаційну теорію, що виникла як альтернатива формаційному підходу, який почав втрачати позиції у 90-і роки ХХ ст., пропитували як готову пізнавальну теорію, якою, як спочатку вважали, можна було просто механічно замінити марксистську парадигму. Тому сьогодні намагаються долати обмеженість цивілізаційного підходу до історії синергетикою, яка є порівняно новим підходом до пізнання еволюційних криз, нестабільності й хаосу, до опанування методами нелінійного керування нестабільними складними системами.

Розгляд кожної системи як єдності порядку та хаосу і є прерогативою синергетичного підходу [7]. Згідно з цим підходом, який ґрунтується на таких поняттях як нелінійність, нестійкість, непередбачуваність, альтернативність розвитку, особливо велика відповідальність людини за свої дії в період загострення режимів функціонування систем. У такі часові проміжки вона може стимулювати розвиток тенденцій, здатних зруйнувати систему. У синергетиці ідея еволюційного підходу поєднується з багатоваріантністю історичного процесу і багатовимірністю історії. На відміну від нового підходу, у класичній науці панували принципи детермінізму, а випадковість уважали другорядним чинником, який не залишала сліду в загальному потоці подій.

Зараз синергетика відіграє роль наскрізної міждисциплінарної теорії, яка активно проникає у методологію історичної науки, стає підґрунтям для вивчення перехідних періодів. Синергетика стане у нагоді дослідникам перехідних періодів, оскільки ознакою транзитивності є непередбачуваність поведінки систем у періоди їхнього нестійкого розвитку. У перехідному

суспільстві випадковість з'являється як необхідна умова нових можливостей і водночас свідчить на користь незворотності змін, що відбуваються. Що монолітнішою була система «старих» цінностей, то більшою мірою вона зорієнтована на стабільність як незмінність, то нечутливіша вона до змін у суспільстві, то глибша буде соціальна криза [4, с. 546]. Так, якщо в суспільстві функціонує жорстка ієрархічна політична система, то злам принаймні одного елемента негайно призводить до її повної руйнації.

Підсумовуючи вищевикладене, зауважимо, що знання й розуміння різних підходів до пізнання історичного процесу сприяє подоланню однобічності у вивченні історії, сприяє розвитку історичного мислення, недопущенню догматизму тверджень. А втім, рекомендації щодо дослідження людини у мінливі періоди не є вичерпаними і тому вказують перспективний план подальшого вивчення названої проблеми.

1. Удод О. Історія повсякденності як методологічна проблема. За людинознавчу історію України (про актуальність історії повсякденності) [Електронний ресурс] // Всеукраїнська асоціація викладачів історії та суспільних дисциплін «НОВА ДОБА». – Режим доступу: <http://www.novadoba.org.ua/history/data/development/udod.html>; Яковенко Н. Вступ до історії. – К.: Критика, 2007; Гуревич А. Исторический синтез и Школа «Анналов». – М.: Индрик, 1993; Його ж. История историка. – М.: РОССПЭН, 2004; Його ж. История – нескончаемый спор. – М.: РГГУ, 2005; Його ж. История в человеческом измерении (Размышления медиевиста) [Електронний ресурс] // Журнальний зал. – Режим доступу: <http://magazines.russ.ru>
2. Еременко А. М. История как событийность: монографія: в 2-х т. – Т. 2 / МВД України, Луган. Акад. внутр. дел им. 10-летия независимости Украины. – Луганськ: РИО ЛАВД, 2005.
3. Тойнби А. Дж. Постигание истории: сборник / пер. с англ. Е. Д. Маркова. – М.: Айрис-пресс, 2006.
4. Сергейчик Е. М. Философия истории. – СПб: изд-во «Лань», Санкт-Петербургский ун-т МВД России, 2002.
5. Соколов Л. К. Социальная история: проблемы методологии и источниковедения // Проблемы источниковедения и историографии (Материалы научных чтений). – М., 2000. – С. 75–89.
6. Theodore Zeldin. Social History and Total History / Пер. Е. Дахиной [Електронний ресурс] // THESIS: теория и история экономических и социальных институтов и систем. – 1993. – Вип. I. – Режим доступу: <http://igiti.hse.ru/Editions/THESIS>
7. Пригожин И. Философия нестабильности // Вопросы философии. – 1991. – № 6. – С. 46–52.

С отказом от марксистской парадигмы в отечественной историографии начался поиск новой методологии – системы принципов и методов познания. В статье предлагается авторское видение подходов к исследованию человека в транзитивные периоды истории, что является попыткой наметить ключевые моменты проблемы, которые, по мнению автора, пригодятся исследователям нестабильных периодов истории. Заметим, что развитие истории протекает ритмично, как поочередное повторение двух фаз – стабильности и транзитивности.

При исследовании человека транзитивного общества историк должен учитывать динамический плюралистический характер системы ценностей такого общества. Другой момент, который должен учитывать исследователь транзитивного общества, это нелинейность его развития, что усложняет прогнозирование социальных процессов, а роль случая приобретает фундаментальное значение.

Смещение человека в центр внимания историков таит немало опасностей. Во-первых, поиск причинных связей, то есть приведение доказательств относительно характера, мотивации определенной социальной группы, которая состоит из отдельных индивидов, является делом, которое наверняка обречено на ошибочность суждений. Во-вторых, исследование народа (страны) определенного периода на уровне конкретных личностей может превратиться в историю элиты, ведь именно ее голос зафиксирован в исторических документах. Неверным будет и изучение социальной группы на примере «маленького человека».

Также историк должен учитывать, что интегральное понимание соотношений индивидуального, социального и общечеловеческого в общественно-историческом развитии чрезвычайно усложнено.

Понимание, что первоисточник изменений следует искать в человеке, должно привлечь внимание историка к локально-цивилизационному подходу. Локально-цивилизационный подход акцентирует внимание на описании неповторимости отдельных культурно цивилизационных комплексов, объяснении причин генезиса такой самобытности, ее воссоздания и трансформации. Преимущество локально-цивилизационного подхода предопределяется и тем, что транзитивные периоды, находясь между прошлым и будущим, испытывая одновременное их давление, являются полностью самостоятельным состоянием социокультурных систем, отличающимся от стабильных, инерционных периодов развития.

Анализ каждой системы как единства порядка и хаоса является прерогативой синергического подхода. В синергетике идея эволюционного подхода совмещается с многовариантностью исторического процесса и многомерностью истории. Этот методологический подход основывается на таких понятиях как

нелинейность, неустойчивость, непредсказуемость, альтернативность развития, а также учитывает несколько большую ответственность человека за свои действия в период обострения функционирования системы. В такие временные периоды человек может стимулировать процессы, способные разрушить систему. А поскольку непредсказуемость поведения систем в периоды их неустойчивого развития является признаком транзитивности, синергетика будет полезной исследователям транзитивных периодов истории.

Ключевые слова: транзитивность, система ценностей, человеческие реакции, локально-цивилизационный подход, синергетика

After the national historiography had refused the Marxist paradigm there began a search of new methodology which consists of principles and methods of knowledge. The author of this article offers the vision of approaches of a man during transitive periods of history. The author is confident that the attempt to outline the key points of the problem will be useful for researchers varying periods of history.

Please note that the development of history occurs rhythmically. This is like an alternate repetition of two phases named balance (stability) and variability (transitivity). The historian has to take into consideration the dynamic and pluralistic nature of the values' system in the study process of human in the transitive society.

The historian of the transitive society has to take into consideration one important aspect. This is the nonlinearity of the development which is typical for the transitive society. It complicates the prediction of the global social processes. This is when the role of a chance gaining of fundamental importance.

The focus of human factor in history may conceal some dangers. The first thing is that the search of causal connections which means evidences pointing to the nature and motivation of a particular social group which consist of individuals is a cause that probably destined to the wrong judgment. The second thing is that the research of people (country) in a definite period dispersed at the levels of specific individuals can turn to the history of the elite. In fact this is the voice of the elite recorded in historical documents. Also there can be the wrong investigation of the social group if it is based on the example of a man with a low social status.

The historian shall take into consideration that the integrated understanding of the relationship of individual, social and universal in historical and social development is extra complicated.

The original source of changes has to be found in the human. This fact has to draw the historian's attention to locally-civilized approach. The locally-civilized approach focuses one's attention on describing the uniqueness of individual cultural and civilizational complexes, on the explanation of the genesis' causes of this identity, reproduction and transformation. The preference of the locally-civilized approach leads to the fact that the transitive periods being between past and future, undergoing of the pressure are "the completely independent condition of the sociocultural systems those are differ from stable, inertial periods of the development".

The consideration of each system as a unity of order and chaos is the prerogative of the synergistic approach. This methodological approach is based on such factors as nonlinearity, instability, unpredictability, alternative development, the greatest human responsibility for his actions in acute regimes functioning systems. At such time intervals human can stimulate the development of tendencies that are able to destroy the system. The synergetic combines the idea of evolutionary approach with multiplicity of historical process and multidimensionality of history. The synergetic will be greatly important for the researches of the transitive periods of history because the feature of transitivity is an unpredictable behavior of systems in the periods of unsustainable development which has been clarified above. So if there is any rigid political system in the society which has been built with a help of strict hierarchy's principle can be completely ruined after even one not very important element is ruined too.

Keywords: transitivity, system of values, human reactions, locally civilization approach, synergetics

1. Udod O. Istorya povsyakdennosti yak metodolohichna problema. Za lyudynoznavchu istoriyu Ukrainy (pro aktual'nist' istoriyi povsyakdennosti) [Elektronnyy resurs] // Vseukrayins'ka asotsiatsiya vykladachiv istoriyi ta suspil'nykh dystsyplin «NOVA DOBA». – Rezhym dostupu: <http://www.novadoba.org.ua/history/data/development/udod.html>;
2. Yakovenko N. Vstup do istoriyi. – K.: Krytyka, 2007; Hurevych A. Istorycheskyy syntez y Shkola «Annalov» — M.: Yndryk, 1993; Yoho zh. Ystoryya ystoryka. — M.: ROSSPEN, 2004; Yoho zh. Ystoryya — neskonchaemyy spor. — M.: RHHU, 2005; Yoho zh. Ystoryya v chelovecheskom yzmerenyy (Razmyshlenyya medyevyista) [Elektronnyy resurs] // Zhurnal'nyy zal. – Rezhym dostupu: <http://magazines.russ.ru>
3. Eremenko A. M. Ystoryya kak sobytyynost' : monohrafiya : v 2-kh t. — T. 2 / MVD Ukrainy, Luhan. Akad. vnutr. del ym. 10-letyya nezavysymosti Ukrainy. – Luhans'k: RYO LA VD, 2005.
4. Toyby A.Dzh. Postyzhene ystoryy : sbornyk / per. s anhl. E.D.Markova. – M.: Ayrys-press, 2006.
5. Serheychyk E. M. Fylosofyya ystoryy. – SPb : yzd-vo «Lan'», Sankt-Peterburhskyy un-t MVD Rossyy, 2002.
6. Sokolov L. K. Sotsyal'naya ystoryya: problemy metodolohyy y ystochnykovedenyya // Problemy ystochnykovedenyya y ystoryohrafiyy (Materyaly nauchnykh chtenyy). – M., 2000. – S.75-89.
7. Theodore Zeldin. Social History and Total History / Per. E. Dakhynoy [Elektronnyy resurs] // THESIS: teoryya y ystoryya ekonomycheskykh y sotsyal'nykh ynstytutov y system. – 1993. – Vyp. 1. – Rezhym dostupu: <http://igiti.hse.ru/Editions/THESIS>
8. Pryhozhyn Y. Fylosofyya nestablylnosti // Voprosy fylosofyy. – 1991. – # 6. – S.46-52.